

دانشکده ادبیات فارسی و زبانهای خارجی

گروه زبان و ادبیات فارسی

پایان نامه

برای دریافت درجه کارشناسی ارشد در رشته ی زبان و ادبیات فارسی

عنوان

تحقیق در ساختار، مضامین و مبانی جمال شناسی غزلیات استاد محمد عابد تبریزی

استاد راهنما

آقای دکتر اسداله واحد

استاد مشاور

آقای دکتر میرجلیل اکرمی

پژوهشگر

حسن عبدالله زاده

شهریور ۹۰

نام خانوادگی : عبدالله زاده	نام : حسن
عنوان پایان نامه : تحقیق در ساختار ، مضامین و مبانی جمال‌شناسی غزلیات استاد محمد عابد تبریزی	
استاد راهنما : جناب آقای دکتر اسداله واحد استاد مشاور : جناب آقای دکتر میرجلیل اکرمی	
درجه تحصیلی : کارشناسی ارشد	رشته : زبان و ادبیات فارسی
محل تحصیل : دانشگاه تبریز	گرایش :
دانشکده : ادبیات فارسی و زبانهای خارجی	تاریخ فارغ التحصیلی :
تعداد صفحه : ۲۸۰	
کلید واژه ها : عابد ، غزل ، ساختار ، مضمون ، صور خیال ، صنایع بدیعی ، سبک	
<p>چکیده :</p> <p>استاد محمد عابد از شاعران سنت گرای معاصر است که شهرتش در سرودن اشعار رثایی است ، اما مهارتش در سرودن شعر در انواع قوالب و مضامین نیز کمتر از مرثیه سرایی نیست و شاعران و محققانی چون : استاد محمد حسین شهریار ، عمران صلاحی ، بهاء الدین خرمشاهی و دکتر محمدرضا سنگری او را از تواناترین شعرای معاصر دانسته اند. از آنجایی که مقام ادبی استاد عابد با وجود شایستگیهای فراوان، آنچنان که شایسته بود، شناخته نشد و او گمنام زیست و درگذشت ، موضوع فوق با هدف معرفی این شاعر توانا به جامعه ادبی کشور، انتخاب شد . در بررسی غزلیات استاد عابد این موارد مشاهده می شود :</p> <p>از مهمترین ویژگی غزلها، گوناگونی موضوعات و تنوع مضامین است ، به طوری که بیش از ۲۷۰ مضمون در غزلها دیده می شود که مضامین عاشقانه و بعد تعلیمی و اخلاقی بیشترین بسامد را دارند. این مضامین گاهی کاملاً بدیع و گاهی تکرارینند ، اما در مضامین تکراری هم ، رنگی از تازگی در شعر دیده می شود . علاقه عابد به حافظ باعث شده است که از مضامینش تأثیر زیادی بپذیرد. ذکر پاره ای از مضامین مثل جبر در غزلها، فقط به تبعیت از سنن رایج ادبی است و نه از روی اعتقاد شاعر. در غزل عابد سه نوع عشق، دیده می شود : عشق حقیقی، عشق دینی و ولایی و عشق مجازی .</p> <p>عابد به زبان و فکر شعری کاملاً معتقد است و از موضوعات روزمره در شعر استفاده نمی کند. از ویژگیهای زبان می توان به حذف فراوان « را » ی مفعولی، ارجاع ضمیر به مابعد، استفاده از افعال در شکلی دیگر، رواج حذف حروف اضافه ، حذف بدون قرینه لفظی و استفاده از افعال و کلمات قدیمی اشاره کرد .</p> <p>فراوانی تعداد ابیات ، استفاده از ردیف در اکثر غزلها ، استفاده از انواع قافیه های بدیعی و کمترین استفاده از قوافی معیوب از ویژگیهای آوایی غزلهاست . شاعر از ۲۶ وزن عروضی استفاده کرده است که هیچکدام مستحدث نیستند و کاربرد بحر رمل مثنی محذوف با ۳۴ مورد ، بیشتر از بقیه است .</p> <p>کاربرد انواع صنایع بدیعی به ویژه حسن تعلیل، تصویر سازی، تسجیع، تجنیس، تکرار، ایهام، مراعات نظیر، لف و نشر، واج آرای ، اقتباس، تلمیح، اقتفا، ارسال المثل و تشبیه تمثیل و استفاده از انواع صور خیال بویژه تشبیه و استعاره در عین رعایت اعتدال در کاربرد آنها، از برجسته ترین ویژگی های قابل ذکر در ساختار هنری غزلهاست .</p> <p>با توجه به ویژگیهای مختلف غزلهای توان سبک عابد را آمیزه ای از سبک هندی و دوره بازگشت دانست.</p>	

مقدمه

بیان مسئله :

استاد محمد عابد تبریزی از شعرای سنت گرای معاصر است که در سال ۱۳۱۴ در شهر تبریز متولد شد. پدرش مولانا یتیم از شعرای مشهور تبریز در عرصه مرثیه سرایی بود. (استاد شهریار در قطعه مفاخر ایران از این پدر و پسر شاعر یاد کرده است).^۱ هرچند که شهرت استاد عابد نیز همچون پدرش بیشتر در مرثیه سرایی و شعر مذهبی و ولایی است، اما این به معنی مهارت کم او در سایر عرصه های نظم نیست و چنانکه در بخش « زندگی ، احوال و آثار استاد عابد» خواهد آمد، شعرا و محققان سرشناس معاصر، او را از جمله شعرای توانای عصر خوانده و برخی اشعار او را یادآور اشعار شعرای بزرگ ادب فارسی برشمرده اند. اطلاعات گسترده استاد در انواع علوم اسلامی از جمله تفسیر، فقه، اصول و فلسفه، از حفظ بودن کل قرآن مجید و بخشی از نهج البلاغه، آشنایی او با اشعار شاعران برجسته عرب، تتبع فراوانش در دواوین شعرا، در کنار ذوق سرشار ادبی و خیال دور پرواز، او را به شاعری توانا در ادبیات معاصر تبدیل کرده است.

از نکات برجسته در خصوص او می توان به تواناییش در سرودن شعر در تمام قالب و انواع مضامین شعری، یکدستی قریب به اتفاق اشعار (در تمام قالب ها) از نظر ادبی و هنری، استواری الفاظ و غنای معنی در شعر و اخلاق گرایی و اعتقاد عمیقش به نقد اخلاقی در ادبیات اشاره کرد. با وجود این ویژگی

۱- دگر یتیم، پدر شاعر و پسر شاعر وراثتی چه به از شعر اگر پدر شاعر؟ (شهریار، ۱۳۷۸: ۶۴)

های برجسته و شایستگی‌های فراوان علمی و ادبی، دلایلی چند از جمله شهرت گریزی و فروتنی خود استاد و عدم چاپ دیوان اشعار او در زمان حیات^۱ و ... مانع از شناخت بایسته او در مجامع ادبی و در بین عموم مردم شد و او نیز همچون بسیاری از فضیلاهای شهرمان در گمنامی زیست و درگذشت.

هدف از انتخاب موضوع

بی‌شک می‌توان استاد عابد را - به شهادت تمام کسانی که از نزدیک با او آشنا بودند از جمله شاگردان و دوستانش و به گواهی بیت بیت سروده هایش - یکی از شعرا و هنرمندان معتقد قرن و شعرش را در تمام انواع و قالب‌هایکی از نمایندگان برتر هنر و شعر متعهد معاصر معرفی کرد.

از آنجایی که آثار فاخر ادبی - به ویژه از نوع متعهد آن - نقش انکارناپذیری در ارتقای ذوق و سلیقه هنری مردم و اعتلای فرهنگ جامعه دارند، معرفی هنرمند متعهد به مردم جامعه، یک نیاز ضروری به نظر می‌رسد؛ به ویژه در عصر حاضر که دشمنان این آب و خاک با انواع هجمه‌های فرهنگی، برای بیگانه ساختن مردم از فرهنگ فاخر اسلامی ایرانی از هیچ تلاشی فروگذار نمی‌کنند.

موضوع پایان‌نامه حاضر نیز در همین راستا و با هدف معرفی هرچند مختصر استاد عابد و بخش کوچکی از شعر او برای ادای دین نسبت به اجتماع و همچنین تکریم استاد عابد انتخاب شد. البته این، تنها دلیل پژوهشگر برای انتخابش نبود، بلکه نشان دادن ظرفیتهای مغفول علمی، ادبی و هنری این خطه از کشور و تذکر نسبت به لزوم توجه به چنین هنرمندان ارجمندی که متأسفانه به دست غفلت و فراموشی - و شاید هم تغافل - سپرده شده‌اند، زوال تدریجی غزل سنتی در هجوم انواع غث و سمین شعر معاصر که توجه بیشتر به این قالب فاخر رامی‌طلب، ادای دینی که پژوهشگر به خاطر بهره‌مندی از محضر آن استاد فقید نسبت به ایشان داشت و دلایل دیگر، محرک و مشوق او برای این انتخاب بود.

محور اصلی پایان‌نامه

تحقیق بر روی غزلیات استاد عابد در سه قسمت ساختار، مضامین و مبانی جمال‌شناسی است. البته در متن پایان‌نامه با توجه به اهمیت و بسامد بالای مضامین، این بخش بر ساختار و مبانی جمال‌شناسی مقدم آورده شد. از آنجایی که مبانی جمال‌شناسی نیز شامل مباحث صناعات ادبی (بدیع و بیان) است

۲- دیوان اشعار استاد عابد، دو سال بعد از فوت ایشان و به کوشش آقای جمشید عزیزاده چاپ شد.

که در مبحث ساختار هنری و ادبی غزلها مورد بررسی قرار می‌گیرد، به جهت پرهیز از تداخل مباحث و تکرار برخی از آنها، مطالب مربوط به مبانی جمال‌شناسی هم در بخش ساختار هنری گنجانده شد. بدین ترتیب پایان نامه به سه فصل: کلیات، مضامین و ساختار تقسیم بندی شد. در فصل کلیات، ابتدا «زندگی، احوال و آثار استاد عابد» مورد بررسی قرار گرفته سپس در آمدی بر غزل و غزلسرایی از آغاز تا امروز که شامل بحثی مختصر در تعریف غزل و سیر تحول آن در دوره های مختلف ادب فارسی است، آورده شده است. فصل مضامین شامل دسته بندی کلی موضوعات و سپس تقسیم بندی موضوعات غزلها به مضامین جزئی تر است. اقتباسهایی که شاعر در مضامین غزلها از شعرای گذشته کرده است، مضامین و تعبیرات بکر و تازه و مضامین تکراری که او با استفاده از صنایع گوناگون بدیعی و بیانی به آنها تازگی خاصی بخشیده است، از دیگر مباحث فصل مضامین هستند.

در فصل ساختار، ساختار غزلها از سه منظر مورد بررسی قرار می‌گیرند: ۱- ساختار زبانی: که شامل نکات مربوط به دستور زبان و بررسی وجود یا عدم ویژگی های خاص در زبان شعری استاد عابد است. ۲- ساختار آوایی: که شامل نکات مربوط به موسیقی و آهنگ غزل از قافیه و ردیف تا اوزان و بحور عروضی و بسامد استفاده از آنها است. ۳- ساختار هنری و مبانی جمال‌شناسی: در این بخش، در چند قسمت شامل شکل شناسی غزل، صنایع بدیعی (لفظی و معنوی)، بیان (تشبیه، استعاره، کنایه و مجاز) و برخی ویژگیهای ادبی دیگر که از نظر تقسیم بندی شاید نتوان آنها را دقیقاً مختص به یکی از انواع ذکر شده کرد، به بررسی غزلهای استاد عابد می‌پردازیم.

پیشینه تحقیق:

متأسفانه قبل از این پایان نامه، هیچ کار تحقیقی جدی در خصوص آثار استاد عابد انجام نشده است و همین امر باعث شد که پژوهشگر بدون داشتن هیچ منبعی در خصوص آثار این شاعر، اقدام به تحریر این پایان نامه بکند که مسلماً بر دشواری و معایب کار می‌افزود. لذا پژوهشگر امیدوار است که اساتید گرامی کم و کاستی‌ها و معایب این نوشته مختصر را به دیده اغماض نگریسته، اعتذار او را بپذیرند.

البته تا به حال ۳ جلد کتاب به نامهای رخسار یار، آن ماه در محاق شده و عابد خلوت نشین، بعنوان یادنامه و ویژه نامه درگذشت و سالگرد درگذشت استاد عابد منتشر شده است که شامل شرح حال، گزیده اشعار او و مصاحبه‌ها و مقالاتی از اساتید ادب و دوستان او است که در تحریر بخش «زندگی،

احوال و آثار استاد عابد « از این ۳ جلد کتاب استفاده شده است. ضمناً توضیحات محقق گرامی جناب آقای جمشید علیزاده در بخش پایانی دیوان استاد عابد نیز، مخصوصاً در بحث استقبال شاعر از اشعار شعرای پیشین مورد استفاده پژوهشگر واقع شد.

فرضیات تحقیق:

فرضیه‌هایی که قبل از شروع کار پایان‌نامه به نظرمی رسید، عبارتند از:

- ۱- قالب غزل استاد عابد و چهارچوبهای آن انطباق کامل با قالب غزل سنتی دارد الا در خصوص تعداد ابیات که در غزل‌های ایشان این تعداد بیشتر از تعداد ابیات رایج در غزل سنتی است.
- ۲- حال و هوای غزل ایشان بیشتر عارفانه است؛ هرچند که غزل عاشقانه و غزل اجتماعی هم در دیوان ایشان جایگاه خاص خود را دارد.
- ۳- سبک غزل ایشان با توجه به غلبه معنی بر لفظ و بعضی دیگر از ویژگیهای سبک هندی بیشتر به این سبک نزدیک بوده، از آن متأثر است.
- ۴- در قوافی و ردیفها موارد تازه و بدیعی مشاهده می‌شود هرچند که قوافی و ردیفهای رایج بین شعرا در دیوان ایشان غالب است.
- ۶- ایشان در موارد متعددی به استقبال غزل‌های شعرای پیشین از جمله سعدی و حافظ و شعرای متاخر همچون مرحوم حجه الاسلام نیر و دیگران رفته‌اند و تضمین نیز جایگاه خاصی در غزل ایشان دارد.
- ۷- تأثیر ایشان از ادبیات معاصر مخصوصاً زبان شعر نو بسیار ناچیز و غیر ملموس است و رنگ و بوی قرن حاضر در غزل ایشان شاید به شکل خاصی قابل ردیابی نباشد.
- ۸- به نظر می‌رسد غزل ایشان شایستگی نمایندگی غزل سنتی را در قرن حاضر داشته باشد چون رنگ و بوی قدمت و اصالت در غزل ایشان مشهودتر است.
- ۹- در خصوص موسیقی شعر می‌توان موسیقی کناری و درونی را در شعر ایشان برجسته‌تر عنوان کرد. مخصوصاً استفاده از ردیف در اکثر غزلها برتری موسیقی کناری را مشهودتر می‌کند.

۹- لحن استاد عابد کاملاً تازه و غیر تکراری است و شاید این نحوه بیان و لحن و گفتار در بیان مضامین، اصلی‌ترین شاخصه غزل ایشان باشد.

مراحل انجام کار پایان نامه

اولین کار پژوهشگر پس از به تصویب رسیدن عنوان پایان نامه، مصاحبه با چند تن از دوستان و شاگردان استاد عابد از جمله آقایان محمد سهرابی «صدیق»، عباس داداش زاده «فانی» و ایوب شهبازی بود که به منظور کسب اطلاعات بیشتر از زندگی و احوال استاد عابد و احیاناً دسترسی به آثار چاپ نشده او صورت گرفت.

در مرحله بعدی، یکبار کلیه غزل‌های استاد عابد به صورت کلی مورد بررسی و مطالعه قرار گرفت و تمام نکات مهم در خصوص ساختار غزلها از لحاظ ویژگی‌های زبانی، سبکی، ردیف و قافیه، اوزان عروضی، صنایع بدیعی، مضامین و غیر آنها یادداشت شد. همزمان با این مرحله رجوع به کتب مرجع، لغت نامه‌ها، فرهنگ‌های ادبی، کتابهای کلیدی و سایر کتابهای مورد نیاز انجام گرفت. سپس بررسی جریئی تر و دقیق تر یک به یک غزلها با طبقه بندی فیشهای قبلی و تهیه فیشهای جدید صورت گرفت. در پایان این مرحله یکبار دیگر تمام فیش‌های تهیه شده مورد بررسی قرار گرفت؛ زیرا از آنجایی که در اکثر موارد به ویژه در فصل مضامین ارجاعات زیادی به شماره ابیات غزلها و صفحات آنها شده بود، برای آنکه تا حد ممکن از اشتباهات بویژه خطاهای بصری پرهیز شود، بررسی مجدد فیش‌ها اجتناب ناپذیر می‌نمود. مرحله بعدی مرحله انشاء مطالب تمام فیش‌های طبقه بندی شده و انسجام بخشیدن به آنها و تحلیل این مطالب و نتیجه گیریهای نهایی بود. با وجود اینکه در تمامی این مراحل نظارت مستمر، ارائه نظرات صائب، راهنمایی‌های ارزشمند، پیشنهادهای راهگشا و جرح و تعدیل‌های عالمانه اساتید گرانقدر ادامه داشت، بازبینی پایان نامه قبل از مرحله تایپ، لطف مضاعف اساتید راهنما و مشاور بود که موجب دلگرمی پژوهشگر و کاهش حداکثری معایب کار شد؛ هرچند که عیب و نقصهایی که مستقیماً متوجه خود پژوهشگر است در این پایان نامه کم نیست. قطعاً بدون راهنمایی‌های با ارزش اساتید گرامیم تحریر این پایان نامه مقدور نبود؛ لذا از صمیم قلب از این اساتید و سایر اساتید بزرگوار که پایان نامه حاضر، نتیجه تلاشها و آموزشهای دلسوزانه آنان است تشکر کرده، بخاطر تمامی معایب و نواقص موجود در آن از محضرشان پوزش می‌طلبم.

نکات قابل ذکر در خصوص این پایان نامه

- ۱- بخش زندگی، احوال و آثار استاد عابد با استفاده از ۳ کتاب رخسار یار، آن ماه در محاق شده و عابد خلوت نشین که در حکم یادنامه‌هایی برای استاد عابد هستند، همینطور استفاده از خاطرات شفاهی جناب آقای محمد سهرابی «صدیق» از صمیمی‌ترین و قدیمی‌ترین دوستان استاد عابد، نگاشته شده است.
- ۲- در بخش مروری بر سبک‌های شعری، بخاطر برخی ویژگی‌های برجسته، کتاب سبک‌شناسی غزل، اثر جناب دکتر سیروس شمیسا، از این کتاب بیشترین استفاده را کردیم.
- ۳- در بررسی انواع ردیف‌های مورد استفاده در دیوان استاد عابد، انواع کلماتی که بسامد ردیف بر اساس آنها بررسی شده است، بر پایه تقسیم‌بندی کلمه از نظر جناب دکتر حسن انوری و بهره‌گیری از کتاب دستور زبان فارسی ایشان بوده است. البته، نظر جناب دکتر خیامپور نیز مورد توجه پژوهشگر بود، اما از آنجایی که با تقسیم‌بندی جناب دکتر انوری، بسامد ردیف‌ها به صورتی جزئی‌تری قابل تشخیص بود، از نظر ایشان استفاده شد.
- ۴- هرچند اساس کار در مباحث ساختار هنری، کتاب ارزشمند فنون بلاغت و صناعات ادبی، اثر استاد جلال‌الدین همایی است، اما در پاره‌ای از موارد به ناچار از کتب دیگری که در منابع به آنها اشاره شده است نیز استفاده کرده‌ایم. به طور مثال در تقسیم‌بندی صور خیال که ایشان آنرا از صنایع معنوی بدیعی به شمار آورده‌اند، با توجه به نظر اغلب اساتید فعلی آنرا تحت عنوان مبحث بیان مطرح کردیم.
- ۵- برخی از منابع ذکر شده در پایان این جزوه، منابعی هستند که در تحریر این پایان‌نامه از آنها استفاده شده است اما به دلیل عدم نیاز، ارجاع مستقیم به آنها صورت نگرفته است از جمله کتابهای: ستاره سحرگاهی، فرهنگ عروضی، دستور زبان استاد خیامپور، دیوان خاقانی و....
- ۶- توضیحات محقق معاصر جناب آقای جمشید علیزاده در دیوان استاد عابد (که به کوشش او هم به چاپ رسیده است) در موارد متعددی مورد استفاده پژوهشگر قرار گرفته است.
- ۷- در ارجاع به ابیات غزلیات استاد عابد، شماره بیت در سمت راست و شماره صفحه غزل در سمت چپ ممیز نوشته شده است.

فصل اول:

کلمات

زندگی، احوال و آثار استاد محمد عابد

زندگی، احوال و آثار استاد محمد عابد^۱

تولد و دوران کودکی

زنده یاد استاد محمد عابد تبریزی در سال ۱۳۱۴ در محله خیابان تبریز در خانواده‌ای مذهبی به دنیا آمد. پدر ایشان شادروان مولانا یتیم از شعرای بزرگ روزگار خود بود. آن شاعر اهل بیت عصمت و طهارت که معروف به فضل و تقوی بود از او ان کودکی فرزندش به تعلیم و تربیت او پرداخت و در حقیقت خود اولین استاد او شد و استاد عابد نیز در اشعار خود به این نکته اشاره کرده است:

جو ز حق آمرزش روح پدر   کو به راه شعر بودت راهبر
او ترا ذکر حسینی یاد داد   زنده کن یادش که روحش شاد باد

استاد شهریار نیز در قطعه «مفاخر ایران» در خصوص این پدر و پسر ادیب چنین می‌گوید:

دگر «یتیم»، پدر شاعر و پسر شاعر   وراثتی چه به از شعر اگر پدر شاعر؟
(شهریار، ج ۲، ۱۳۷۸: ۶۴)

---

۱ - چنانکه در مقدمه نیز اشاره شده است، این بخش با استفاده از این منابع نگاشته شده است: (۱) آن ماه در محاق شده

(۲) رخسار یار (۳) عابد خلوت نشین (۴) خاطرات شفاهی جناب آقای محمد سهرابی «صدیق» از دوستان صمیمی استاد عابد

تحصیلات

استاد عابد تحصیل در مدارس قدیم و جدید تبریز را از سن ۷ سالگی آغاز کرد. او پس از مدتی که در مکتب پدر، قرآن و نهج البلاغه را آموخت و در مدارس روزگار خود معلومات خود را ارتقا بخشید روی به دیوانهای شعرای بزرگ نهاد و به فراگیری فنون سخنوری پرداخت.

استاد حافظ کل قرآن و دارای تحصیلات حوزوی بودند و در تفسیر قرآن و اکثر علوم و معارف اسلامی همچون فقه و اصول، فلسفه، عرفان، ادبیات عرب و فارسی صاحب نظر بودند. استاد در طول زندگی خود با بزرگان بسیاری از جمله استاد علامه محمد تقی جعفری، دکتر منوچهر مرتضوی، دکتر عبدالرسول خیام پور، آیت... حاج میرزا جواد سلطان القزایی، آیت... شیخ جواد علمای، دکتر ترجانی زاده، عمران صلاحی و... ارتباط و مراوده علمی و ادبی داشتند.

دوران جوانی و اشتغال

استاد عابد ۲۱ سال داشت که پدر بزرگوارش به رحمت ایزدی پیوست. از آن پس مسئولیت معاش خانواده را نیز خود بر عهده گرفت. او مدتی در بازار تبریز (ابتدا بازار شیشه گر خانه و سپس بازار صفی) مشغول به کار شد. سپس حدود ۴ سال نیز به شغل حسابداری در یکی از تجارت خانه های تبریز (واقع در خیابان فردوسی) پرداخت. پس از آن در سال ۱۳۴۴ به استخدام رسمی بانک تجارت درآمد و کارمند آن بانک شد. استاد پس از ۳۰ سال خدمت صادقانه در بانک تجارت در سال ۱۳۷۴ به افتخار بازنشستگی نایل شدند.

ثمره زندگی

استاد عابد در سال ۱۳۳۸ ازدواج کرد و اولین فرزندش که یک پسر بود در سال ۱۳۴۲ دنیا آمد. پانزده سال بعد نیز دومین فرزندش متولد شد و این دو فرزند نتیجه زندگی استاد عابد هستند.

اشعار استاد

استاد عابد نه تنها در قوالب و مضامین رایج، بلکه در تمامی قالب های شناخته شده شعر فارسی از قصیده و غزل و مثنوی و قطعه گرفته تا ترکیب بند و مسمط و چهارپاره و رباعی و دوبیتی و تک بیت و... و در انواع مضامین تعلیمی و اخلاقی و عرفانی و عاشقانه و رثایی و مدح و... قریحه آزمایی کرده است و

مراجعه ای به دیوان او این حقیقت را بخوبی برای ما آشکار می کند که او الحق با مهارت تمام از عهده همه آنها برآمده است و از این حیث می توان ایشان را از نوادر شاعران کلاسیک معاصر دانست ، اما اینکه شهرت استاد عابد بیشتر در مرثیه سرایی برای اهل بیت عصمت و طهارت (ع) است ، بخاطر علاقه فراوان او به انتساب به درگاه آن بزرگواران است و اینکه او بر اساس اعتقادات مذهبی خود ، می خواهد در زمره شاعرانی باشد که خداوند تبارک و تعالی در سوره شعراء آنان را بخاطر ایمان ، عمل صالح و یاد فراوان خدا از جرگه شاعران گمراه مستثنی می کند :

إِلَّا الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ وَذَكَرُوا اللَّهَ كَثِيرًا... (سوره شعراء : آیه ۲۲۷)

بدون اغراق حتی تورقی بسیار مختصر و گذرا در قصاید ، قطعات ، ترکیب بندها و سایر اشعار ایشان نیز کافی است تا مخاطب آشنا به ادب فارسی قدرت سخنوری و زبان روان و بیان گیرای آن شاعر توانا را از صمیم قلب تایید کند و از نزدیکی زبان شعر او به زبان برخی از بزرگان انواع شعر ابراز شگفتی نماید؛ زیرا در شعر او گاهی طنطنه شعر ناصر خسرو را می بیند و گاهی سوز دل مسعود سعد سلمان را . گاهی لطف بیان سعدی را و گاهی باریک اندیشی صائب را .

استاد عابد اولین شعر خود را در سن ۱۲ سالگی و به زبان ترکی در رثای حضرت علی اکبر (ع) سرود که مطلع آن شعر چنین است :

ای سپهر حسنده رشک مه کنعان اوغول   وی منای کربلاده تشنه لب قربان اوغول

او در طول زندگی خویش بیش از بیست و پنج هزار بیت شعر از خود به یادگار گذاشته است که در قالب چهار مجموعه شعر گردآوری و منتشر شده است.

عشق به اهل بیت عصمت و طهارت (ع)

استاد عابد با عشق وافری که به خاندان عصمت و طهارت (ع) داشت همواره می کوشید تا انتساب او به درگاه آنان باشد و مدال افتخار مدیحه گوئی و مرثیه سرایی برای اهل بیت پیامبر به گردن او آویخته شود تا جایی که اغلب اشعار ایشان اختصاص به مرثی و مدح و منقبت اهل بیت عصمت و طهارت (ع) ، مخصوصاً حضرت ابا عبدالله الحسین (ع) دارد که سه مجموعه از چهار مجموعه شعری ایشان (ماه در

محاق، مهر در شفق و ستاره سحرگاهی) را شامل می‌شود و الحق با عنایت آن بزرگواران نیز در شعر رثایی به جایگاهی دست یافت که کمتر کسی به آن رسیده است.

استاد در نگاه دیگران

استاد عابد با وجود مهارت و شایستگیهای زاید الوصف در هنر شاعری، عمری در غربت گمنامی زیست و مقام شاعری و هنریش آنچنان که شایسته او بود، شناخته نشد. اما با وجود این، آن عده از اساتید ادب فارسی و شعرای معاصر که با ابعاد شخصیتی و ادبی و علمی آن مرحوم آشنا هستند مقام ادبی و علمی ایشان را ستوده و ایشان را شاعری بلند مرتبه دانسته اند که به برخی از این اظهارنظرها در خصوص ایشان اشاره می‌شود:^۱

- جناب آقای بهاء الدین خرمشاهی هنگامی که از مثنویهای استاد یاد می‌کند چنین می‌نویسد: «این مثنوی ها، یادآور مثنوی های بلند پایه و پر مایه نظامی است و براستی وجود او را ذخیره الله برای این روزگار می‌شمارم و بیان خود را در وصف شعر بلند ایشان، کوتاه می‌یابم.» ایشان در خصوص یکی از اشعار استاد عابد با مطلع:

خوشا ز طالع من گر نوازیم به نگاهی   کز این نگه به گدایی دهی جلالت شاهی

می‌نویسد: «و این شعر که در حق مهدی منتظر (عج) سروده اند به حق یادآور حلاوت سخن افصح المتکلمین سعدی شیرازی است.» (خرمشاهی، ۱۳۸۶: ۳۶)

- آیت‌الله حاج شیخ جواد علمای که از زمان کودکی تا آخر عمر استاد عابد از دوستان بسیار نزدیک او بودند در سخنانی که به مناسبت اربعین ارتحال آن شاعر گرانقدر ایراد شد چنین می‌گویند: «متأسفانه عابد شناخته نشده است چنانکه حجت الاسلام نیر در عمر خود شناخته نشده بود. طول زمان او را معرفی خواهد کرد. او عالم بود، مفسر بود. سالها در تفسیر مرحوم آیت الله شب غازی شرکت کرده بود. در مجالس و محافل وقتی وارد بحث قرآنی می‌شد، احاطه و وسعت نظر و مطالعه گسترده اش مشخص بود

^۱ - این نظرات از کتاب «رخسار یار» اخذ شده است که مجموعه مقالات در خصوص استاد عابد است و بعنوان ویژه نامه کنگره بزرگداشت استاد (در سالگرد درگذشتشان) چاپ شده است.

... در برابر علما خاضع بود، عقیده سالم داشت و کسی و چیزی مانع از خلوص ایشان نبود. برای احدی از صاحب مقام و جمال و جلال و معاش سر فرود نیاورد. او عادل بود. اگر کسی از ایشان تعریف می کرد ناراحت می شد. « (علامی، ۱۳۸۶: ۴۱)

- دکتر محمد رضا سنگری در خصوص ایشان می گوید: « توصیف های بدیع، تصویرهای شگفت انگیز و صور شکوهمند خیال در شعر استاد عابد گاه چنان است که بزرگان شعر پارسی را تداعی می کند. » (سنگری، ۱۳۸۶: ۳۷)

- استاد محمد مصری متخلص به « ساقی » در وصف مقام شاعری استاد عابد چنین می گوید: « سخنور ساحر بیان سرزمین ما استاد محمد عابد که به لحاظ احتوا بر مضامین عالی و برخوردار از بدایع بی بدیل، استعارات و تشبیهات بی نظیر، سلامت لفظ و عذوبت معنی از چنان والایه های ارزنده ای بهره مند است که نظایر آن را در دواوین اندک شاعری می توان یافت و اگر قلیل منبع شعر فارسی را مراتبی باشد شکوه کلام و شعر پر انسجام این شاعر شهیر را باید در فراز آن دید. من این سخن استاد شهریار را هرگز فراموش نمی کنم که روزی در بین مشتاقانشان فرمودند: « اگر در این عصر، رتبت اول شاعری را به من ارزانی دارند، من همین مقام را به عابد تفویض می کنم. » (مصری، ۱۳۸۶: ۹)

- محقق گرانقدر معاصر جناب آقای جمشید علیزاده در مقدمه ای که بر دیوان استاد عابد نوشته است ایشان را از آخرین بازماندگان برجسته شعر اصیل فارسی می خواند. او نیمه دیگر چهره ادبی آن شاعر را که تا زمان انتشار دیوان ایشان در محاق بود کم فروغتر از نیمه اول (عرصه شعر رثایی و ولایی) نمی داند. (نک علیزاده، ۱۳۸۷: ۱۹)

او در جایی دیگر در خصوص جایگاه استاد عابد در شعر رثایی چنین می نویسد: « بنده به صراحت می گویم: در ۱۵۰ سال اخیر در حوزه شعر رثایی مرحوم حجت الاسلام نیر و مرحوم استاد عابد تبریزی جزو نوابغ این عرصه به شمار می روند. » و بعد می افزاید: « باید دانست که تخصص در شعر رثایی تنها یک بعد از چهره خلاق استاد عابد بود که ایشان را در جایگاه یکی از برجسته ترین شعرای ادبیات فارسی در ۵۰ سال اخیر قرار داد. باید گفت که اشعار استاد نقطه عطفی در تاریخ شعر رثایی ایران است. » (علیزاده، ۱۳۸۶: ۲۱)

فعالیت‌های انقلابی

ظلم ستیزی و فعالیت‌های انقلابی او در دوران رژیم ستمشاهی چندین بار منجر به دستگیری‌اش شده بود. او در سال ۱۳۴۰ در مراسم ترحیم مرجع شیعیان جهان حضرت آیت‌الله بروجردی با خواندن اشعار خود چنان شور و حالی انقلابی به مجلس می‌دهد که مأموران ساواک حاضر در مجلس برای دستگیری‌اش اقدام می‌کنند اما عده‌ای از حضار سریعاً وی را از پنجره مسجد بیرون برده، مانع از دستگیری او می‌شوند.

او در این شعر رضا خان را که با نادیده گرفتن حکم ضروری اسلام دستور به کشف حجاب داده بود کافری می‌خواند که ادعای مسلمانی دارد. (نک فانی، ۱۳۸۶: ۱۸) این در حالی بود که او در آن زمان فقط ۲۶ سال از عمر خود را سپری کرده بود.

ویژگی‌های اخلاقی و اجتماعی

او عاشق حق و دل‌داده اهل بیت عصمت و طهارت بود و همیشه خود را خاک در گاه حضرات ائمه معصومین (ع) می‌دانست و اشعار خود در مدح و مرثیه آنان را پریشان‌گویی می‌خواند. (عابد، ۱۳۷۷: ده) ساده زیستی، مناعت طبع، استغنا و قناعت از ویژگی‌های بارز او بود. او از برخی صفات همچون حسد شهرت طلبی و خود بزرگی بینی که متأسفانه دامنگیر عده زیادی از اهالی هنر است، مبرا بود و هرگز دنبال شهرت و ثروت و مقام دنیوی نبود؛ به گونه‌ای که پیشنهادهای چندین و چندباره اداره کل فرهنگ و ارشاد اسلامی استان آذربایجان شرقی را مبنی بر برگزاری همایش تجلیل از او رد کرد و هرگز حاضر به پذیرش آن نشد.

فعالیت‌های ادبی

- تفسیر قرآن و نهج البلاغه در محافل مذهبی شهر تبریز

- تشکیل محفل ادبی در سال ۱۳۶۰ و شرح اشعار بزرگان عرصه ادب فارسی از جمله: شرح دیوان حافظ - مثنوی معنوی مولوی - گلشن راز - آتشکده تیر و ... (که این جلسات تا اواخر عمر شریفشان ادامه داشت).

- نگاشتن مقدمه و دیباچه بر ده‌ها کتاب ادبی، عرفانی و ...

- عضویت در هیأت امنای کتابخانه مرکزی تبریز

- تربیت شاگردان و شاعران بسیاری از جمله آقایان شکیب، شبخیز، علیزاده، صدیق، شهبازی، آثم و..

آثار ارزشمند استاد

۱- « ماه در محاق » نخستین دفتر از اشعار استاد است که در سال ۱۳۷۷ چاپ و منتشر شد. بخش اعظم این کتاب اختصاص به نهضت عاشورای حسینی دارد.

۲- « مهر در شفق » دومین مجموعه از اشعار ایشان است که در سال ۷۹ چاپ و منتشر شد. این مجموعه مشتمل بر صد و پنجاه قطعه شعر بلند و کوتاه است که همه در مدح و منقبت حضرات معصومین (ع) و زبان حال آن بزرگواران است.

۳- « ستاره سحرگاهی » که مجموعه سروده های رثایی ایشان به زبان ترکی است که در سال ۱۳۸۰ به چاپ رسید.

۴- « دیوان استاد عابد » شامل قصاید، غزلیات، مثنویات و سایر اشعار ایشان در انواع قالبهای شعری است که با کوشش محقق گرانقدر جناب آقای جمشید علیزاده در سال ۱۳۸۷ منتشر شد.

درگذشت

استاد در اواخر عمرشان به هر بهانه ای از مرگ صحبت می کردند. گویی می دانستند که دیگر کاروان عمرشان به منزل آخر رسیده است. سرانجام ایشان در سحرگاه روز سه شنبه چهاردهم آذر ماه سال هزار و سیصد و هشتاد و پنج شمسی در سن ۷۱ سالگی پس از خواندن نماز صبح به دیدار معبود شتافتند. از آنجایی که فوت ایشان در تهران اتفاق افتاده بود مقدمات انتقال ایشان به تبریز انجام گرفت و ایشان در روز شانزدهم آذر ماه در قطعه صدیقین وادی رحمت تبریز (بنا بر وصیت ایشان مبنی بر عدم دفن پیکرشان در قطعه هنرمندان) به خاک سپرده شدند. روحشان شاد!

درآمدی بر غزل و غزلسرایی

از آغاز تا امروز

درآمدی بر غزل و غزلسرایی از آغاز تا امروز:

معنی لغوی غزل: « کلمه غزل در اصل لغت ، به معنی عشقبازی و حدیث عشق و عاشقی کردن است و چون این نوع شعر بیشتر مشتمل بر سخنان عاشقانه است ، آنرا غزل نامیده اند . » (همایی ، ۱۳۶۱: ۱۲۴)

غزل در اصطلاح : « غزل در اصطلاح شعرای فارسی ، اشعاری است بر یک وزن و قافیت ، با مطلع مصرع که حد معمول متوسط ما بین پنج بیت تا دوازده بیت باشد و گاهی بیشتر از آن تا حدود پانزده و شانزده بیت و به ندرت تا نوزده بیت نیز گفته اند . » (همان)

موضوع غزل : « غزل و تغزل معمولاً به موضوعات غنایی اختصاص دارد . خواه عاشقانه باشد و خواه عارفانه » (صفا ، ۱۳۶۳ : چهل و هفت)

مضمون غزل : « مضمون غزل غالباً ذکر زیبایی معشوق و بی وفایی و سنگدلی او و قصه فراق و محنت کشیدن عاشق است . » (شمیسا ، ۱۳۸۰ : ۱۲)

معنای تغزل : « تغزل شعری است به صورت و معنای غزل که در آغاز قصیده می آید . قافیه و وزن آن ابیات با سایر ابیات قصیده یکی است . زیرا تغزل جزء قصیده است . شاعر با یک مصرع یا یکی دو بیت که به آن تخلص گویند تغزل را به نحو دلپسندی به موضوع مدح مربوط می کند . ابیات تغزل معمولاً حدود پنج تا پانزده بیت است اما گاه به حدود سی یا چهل بیت نیز رسیده است . تغزل به ندرت در پایان قصیده نیز دیده می شود . گاهی نیز تغزل در آغاز قالبی غیر از قصیده می آید . » (همان : ۳۹)

مضمون تغزل: «در تغزل غالباً وصف معشوق (غلام یا کنیز) یا وصف طبیعت و پدیده های آن یا وصف می و لوازم آن و نظایر اینها دیده می شود. اما اکثریت با همان وصف معشوق است، اما معشوق تغزل معشوق خاصی است.» (همان: ۴۲)

معانی مختلف غزل در زبان قدما: «در اشعار نخستین فارسی، گاه در میان شعر به واژه غزل بر می خوریم. با بررسی این واژه در آن اشعار ملاحظه میشود که مقصود قدما از غزل همان اصطلاح تغزل ماست، اما گاه نیز مقصود از غزل صرف اشعار عاشقانه است به هر قالبی که باشد. بعضاً نیز به معنی شعری فارسی است که با موسیقی و آهنگی مبتنی بر اوزان رباعی همراه باشد. اما این هر سه معنا امروزه قدیمی و متروک است.» (نک همان: ۲۲)

انواع غزل: غزل انواع مختلفی همچون عاشقانه، تعلیمی، دینی، انتقادی، اجتماعی، سیاسی و... دارد. عشق که ذاتاً خمیرمایه غزل است و غزل برای آن ساخته شده است. اما غزل با موضوع حکمت و اندرز از همان اولین دوره شعر ایران بعد از اسلام مشاهده می شود. دکتر صفا در این خصوص می نویسد:

«شروع استفاده ازیند و حکمت در غزل، از قرن چهارم بود. از قرن ششم به بعد توجه زیادی به آن می شد و این توجه از شرایط استادی شمرده می شد. (نک صفا، ۱۳۶۳: ۸۱)

او سنایی را بازکننده باب جدیدی در اشعار حکیمانه و عارفانه در اوایل قرن ششم معرفی می کند. (نک همان: ۸۴) و در خصوص سعدی نیز چنین می گوید: «در قرن هفتم بزرگترین شاعر اخلاقی و اجتماعی ایران که سخنان خود را به نوعی بارز، صرف و عطف و اندرز می کرد می زیست. او سعدی شیرازی است.» (همان: ۸۷)

کسایی را می توان آغازگر غزل دینی نامید. راهی که بعدها توسط شاعرانی چون ناصر خسرو، خاقانی و دیگر شاعران ادوار بعد پیموده شد. به ویژه در دوره صفوی به دلیل اینکه شیعه مذهب رسمی کشور می شود و شاهان نخستین این سلسله نیز به شعر مذهبی علاقه نشان می دهند، گرایش به شعر دینی و مذهبی فراگیرتر می شود.

«غزل انتقادی و هزل هرچند از قرن پنجم و ششم در اشعار شعرا دیده می شود، اما در قرن هفتم و هشتم به دلیل نابسامانی اوضاع اجتماعی و سیاسی کشور شدت بیشتری می یابد. حمله مغولان و حکومت